

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Inleiding: naar een geschiedenis van de eer
Waardt, Hans de

Citation

Waardt, H. de. (1996). Inleiding: naar een geschiedenis van de eer. *Leidschrift : Eer En Belediging*, 12(November), 7-16. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73334>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73334>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Inleiding: naar een geschiedenis van de eer

Hans de Waardt

In this sense the word Honour, whether it is used as a noun or a verb, is always a compliment to those who act, have, or are what we approve of; it is a term of art to express our concurrence with others, our agreement with them in their sentiments concerning the esteem and value they have for themselves.

*Bernard Mandeville (1732)*¹.

Het eergevoel uit vroegere tijden wint sinds enige tijd duidelijk aan aanzien bij historici. Dit houdt zonder twijfel mede verband met het feit dat steeds meer van deze wetenschappers bij hun onderzoek gebruik willen maken van de mogelijkheden die andere disciplines te bieden hebben. De geschiedenis van het eergevoel is bij uitstek een onderwerp dat zich leent voor zo'n interdisciplinaire aanpak, althans als onderzoekers bereid zijn dit thema in een bredere opzet te bestuderen dan vroeger gebruikelijk was. Die bereidheid bestaat echter nog niet zo lang.

Iets minder dan een halve eeuw geleden bijvoorbeeld, deed de Luikse historicus Halkin in de *Annales* een beroep op zijn collega's meer aandacht te schenken aan het eergevoel als voorwerp van studie.² Maar zijns inziens was 'le sentiment d'honneur' nog onverbreekelijk verbonden met 'l'idéal chevaleresque'. Als maatschappelijke groep kenden volgens Halkin dus alleen de ridders dit gevoel, al lijkt hij deze professionele krijgers te hebben beschouwd als een *pars pro toto* voor de adelstand als geheel. Anno 1949 had de man in de straat volgens hem geen eer, met name niet als hij domicilie had in Luik, de stad waar deze historicus werkte.³

Tegenwoordig zal geen onderzoeker zo'n visie nog tot uitgangspunt voor zijn onderzoek nemen.⁴ De Spanjaard Maravall noemde terecht in 1979 in een studie over het eergevoel van de Spaanse elites van de zeventiende eeuw, Halkins artikel 'minder dan middelmatig'.⁵ Maar ook Maravall beperkte zich in zijn onderzoek tot het eergevoel van elites en ook zijn aanpak mondde derhalve niet uit in een bredere visie op het eergevoel als 'een maatschappelijke motor van belang', zoals Jules Febvre het in 1949 had uitgedrukt in een redactionele noot bij het nummer van de *Annales* waarin Halkins artikel is verschenen.⁶ Febvre kondigde daar aan dat hij het voornemen had een boek over de eer te schrijven, een plan dat hij echter nooit heeft uitgevoerd.

Anders dan Halkin en Maravall erkennen historici tegenwoordig veelal dat in het verleden ook niet-adellijke personen zichzelf als erbare personen zagen en daarom bereid waren een aanslag op hun goede naam te verdedigen. In 1981 verscheen bijvoorbeeld een studie over het eergevoel van Duitse ambachtsgezellen tijdens arbeidsconflicten in de achttiende eeuw,⁷ en zeven jaar later stond dit sentiment centraal in een monografie over ambachtslieden te Dijon in de pre-industriële periode.⁸

Nog veel duidelijker is deze accentverschuiving aan te wijzen waar het gaat om het eergevoel van vrouwen. In de klassieke benadering, waarin de nadruk lag op ridderlijke mannen, bleven de vrouwen, ook wanneer zij tot de adel behoorden, vrijwel geheel buiten beeld. Tegenwoordig spreekt het vanzelf dat ook vrouwen, tot welke maatschappelijke laag zij ook behoorden, zichzelf het recht op eer toedachten en bereid waren hun eer te verdedigen.⁹ Enkele antropologische studies waren bij de ontwikkeling van deze nieuwe visie een belangrijke inspiratiebron. Julian Pitt-Rivers, een Britse antropoloog die veldwerk had gedaan in een Zuidspaans dorp, besteedde in het boek dat hij in 1961 over dat onderzoek publiceerde veel aandacht aan het verschil tussen de positie van mannen en die van vrouwen inzake de eer.¹⁰ De bewoners van het Andalusische dorp waar hij had gewerkt maakten een scherp onderscheid tussen *honra*, een typisch mannelijke eigenschap, en *vergüenza*, die vooral aan vrouwen werd toegeschreven. Pitt-Rivers vertaalde dit begrippenpaar met de termen 'honor' en 'shame'. De houding ten opzichte van seksuele activiteiten van mannen en vrouwen is in deze dichotomie van cruciaal belang. In Zuid-Spanje werd van mannen verwacht dat zij seksueel actief waren, vrouwen moesten zich echter, wilden zij eerbaar blijven, in dat opzicht uiterst terughoudend gedragen. Een man had ook de expliciete plicht ervoor te zorgen dat zijn echtgenote buiten hem geen andere partner had, dat zijn vrouwelijke verwanten maagd bleven zolang zij niet getrouwd waren en dat de weduwen onder hen geen seksuele betrekkingen onderhielden. Daar lag de kern van zijn eer. Een vrouw die de regels overtrad, en dus buitenechtelijke relaties aanging, bracht schaamte over zichzelf en schande over haar familie. Daarmee tastte zij dan de eer aan van de mannen die voor haar verantwoordelijk waren.

Hoewel Pitt-Rivers in zijn boek *The people of the Sierra* benadrukte dat er buiten deze sterk seksueel geladen invulling van het eerbegrip ook andere mogelijkheden bestaan, een standpunt dat hij later in een theoretisch artikel nogmaals onderstreepte,¹¹ neigen onderzoekers er toe de notie van het eerbegrip te verenigen tot dit dichotome begrippenpaar. De invloed van het werk van structuralistische antropologen als Lévi-Strauss, die, zoals bekend, graag met

opposities werkten, komt daarin naar voren. In de jaren '60, toen het eer ↔ schaamte model werd uitgewerkt, was de invloed van dit structuralisme zeer groot. Maar ook de these van de historicus Braudel, dat het bekken van de Middellandse Zee in essentie als een economische en culturele eenheid moet worden gezien, speelde duidelijk een rol.¹²

Met name mediterrane, de directe collega's van Pitt-Rivers, zagen de dichotomie 'eer' versus 'schaamte' als analoog aan de tegenstelling man versus vrouw. In 1965 was dit begrippenpaar bijvoorbeeld de leidraad voor een door de Cypriotische diplomaat en etnoloog Peristiany geredigeerde bundel over de waarden van de Mediterrane samenleving. Eer en schaamte werden daarin geïnterpreteerd als de centrale waarden in een cultuur waaraan in principe alle gebieden grensden die deel hadden aan de Middellandse Zee.¹³ Pitt-Rivers leverde aan deze bundel een theoretische bijdrage. In de overige bijdragen werd beschreven welke functie 'eer' en 'schaamte' hadden in Spanje in het verleden. Ook werd de toestand dienaangaande onderzocht deze eeuw in Noordgriekse dorpen, onder Griek-Cypriotische plattelandsbewoners, bij Berbers in het Algerijnse Kabylie en onder Egyptische bedoeïenen.

Het zou te ver voeren om hier een overzicht te geven van de talrijke publikaties die daarvoor en daarna zijn verschenen en waarin het begrippenpaar 'eer' en 'schaamte' gezien werd als de sleutel tot de cultuur van (delen van) het Mediterrane gebied. Het gaat hier om de algemene lijn in het debat. Het meest vergaande standpunt wordt ingenomen door de antropoloog Anton Blok die in 1980 stelde dat in het Middellandse Zee-gebied mannen op verschillende manieren eer kunnen verwerven, terwijl vrouwen alleen maar hun eer kunnen verliezen.¹⁴ Daarentegen wees de mediterrane Michael Herzfeld er in hetzelfde jaar op dat in Zuid-Italië *onore* weliswaar alleen verwijst naar het effect van het seksuele gedrag van vrouwen op de positie van hun mannelijke verwanten, maar dat het woord *rispetto*, dat eveneens 'eer' betekent, wordt gebruikt in tal van andere contexten. Er bestaan daar dus twee soorten eer, één die nauw is verbonden met het seksuele gedrag en een ander die daar juist los van staat.¹⁵

In 1987 verscheen onder redactie van David Gilmore een bundel, waarin het idee dat de cultuur van het Mediterrane gebied een eenheid zou zijn en dat die met behulp van het begrippenpaar 'eer' en 'schaamte' kon worden gedecodeerd, fundamenteel ter discussie werd gesteld.¹⁶ Enerzijds werd in deze bundel door verschillende auteurs betoogd dat de parallelle van de twee dichotomieën 'eer' en 'schaamte' en 'man' en 'vrouw' niet overal rond de Middellandse Zee werd erkend. Anderzijds bleek zij daarentegen wel te worden erkend in bepaalde andere culturen die in het geheel niet in contact stonden met die zee, bijvoorbeeld

in Japan. Een strenge toepassing van deze paarsgewijze ordening van begrippen leidt al snel tot een mechanistisch model waarbij belangrijke verschillen worden veronachtzaamd. Dat wil niet zeggen dat in de cultuur van veel Mediterrane volken niet een dergelijke tegenstelling tussen mannelijke eer en vrouwelijke schaamte voorkomt. Elders in dit themanummer laat Yücel Yeşilgöz zien hoe belangrijk de rol van die oppositie is in de Turkse cultuur.

Maar wanneer wij even voorbijgaan aan het risico van reductionisme dat het eer ↔ schaamte model ontegenzeggelijk in zich bergt, is het duidelijk dat antropologen als Pitt-Rivers, Peristiany en Blok de historici hebben duidelijk gemaakt dat ook niet-adellijke groepen wel degelijk een eergevoel kunnen hebben. Pitt-Rivers' definitie van eer uit 1977 geeft de parameters van de eer goed weer: 'Honour is the value of a person in his own eyes, but also in the eyes of his society. It is his own estimation of his worth, his *claim* to pride, but is also the acknowledgment of that claim, his excellence recognised by society, his *right* to pride'.¹⁷ Er is overigens weinig inhoudelijk verschil tussen deze omschrijving en die van Bernard Mandeville, de Rotterdamse Engelsman of Engelse Rotterdammer, zo men wil, wiens definitie is geciteerd aan het begin van deze bijdrage.¹⁸ Het gaat dus in wezen om de identiteit van een subject en de interactie tussen die persoon en andere subjecten waardoor deze identiteit niet alleen bevestigd wordt, maar zelfs in eerste instantie gecreëerd wordt. De waarde van een ego wordt dus niet alleen vastgesteld door die persoon zelf, maar is vooral de uitkomst van een proces waarin deze ego zijn pretenties confronteert met de waardering die anderen voor hem hebben. Daarmee zijn overigens nog niet alle definitieproblemen opgelost. Kunnen maatschappelijk marginale personen eer claimen of niet? In haar boek over de criminaliteit in het achttiende-eeuwse Languedoc stelde Nicole Castan dat bedelaars daar geen reputatie of respectabiliteit hadden en daarom geen eer, omdat zij geen functies in het openbare leven konden bekleden.¹⁹ Maar mijns inziens stelt zij de zaken daarmee iets te eenvoudig voor. Weliswaar werden bedelaars of prostituées door leden van andere maatschappelijke groepen vaak gezien als onwaardige en eerloze mensen, maar zij konden daar zelf heel goed een andere mening over hebben. In hun eigen ogen konden zij vaak wél aanspraak maken op een status en een reputatie, al was het maar binnen het kader van hun eigen groep.²⁰ Ook wat dit betreft toonde Mandeville al in de achttiende eeuw meer inzicht, toen hij er op wees dat misdadigers er onder elkaar schande van spraken als een collega een goede gelegenheid om een diefstal te plegen voorbij liet gaan.²¹

Het is dus van eminent belang dat wij bij de analyse van de bronnen heel zorgvuldig in kaart brengen welke reputatie de personen die daarin optreden in

hun eigen ogen én in die van anderen hadden. Langs die weg kunnen wij ontdekken uit welke alternatieven zij, gegeven hun persoonlijke achtergronden, konden kiezen wanneer zij moesten reageren op een bepaalde situatie. In wezen gaat het er dus om welke rollen in het maatschappelijk leven openstonden voor bepaalde mensen. Zo'n onderzoek kan resulteren in belangrijke inzichten in het functioneren van de cultuur waartoe de betreffende actoren behoorden. Wie echter het onderzoek beperkt tot het eergevoel van slechts één maatschappelijke groep, bijvoorbeeld de adel, blokkeert die mogelijkheid. Alleen door ook het eergevoel van andere groepen onder de loep te nemen wordt deze brede opzet mogelijk. Hierboven werden al enkele voorbeelden gegeven waaruit blijkt dat historici daar tegenwoordig inderdaad oog voor beginnen te krijgen.

De verschillen die er op het gebied van de eer bestonden tussen mannen en vrouwen hebben nu eveneens een centrale plaats in het onderzoek. Wat dat betreft is het gender-concept zoals dat door feministische onderzoekers werd ontwikkeld natuurlijk van minstens zo groot belang geweest als het werk van de hierboven genoemde mediterrane. De Amerikaanse Susan Dwyer Amussen bijvoorbeeld, betoogde in 1988 dat de positie van Engelse vrouwen in de loop van de zeventiende eeuw sterk veranderde. Buitenechtelijke seksuele activiteiten werden vrouwen in de loop van die periode steeds zwaarder aangerekend.²² Vrouwen werden volgens haar bevindingen in die periode steeds vaker uitgescholden voor hoer (*whore*) en naar de mening van Amussen duidt dat er op dat het eer ↔ schaamte model toen ingang vond in Engeland. Mijns inziens is het nog maar de vraag of we in navolging van haar mogen concluderen dat als het om de eer ging vrouwen in Europa op zijn laatst vanaf de vroegmoderne periode als potentiële bringers van schaamte werden gezien en dat hun eerbaarheid vanaf toen inderdaad vrijwel uitsluitend samenhang met hun kuisheid. Het scheldwoord 'hoer', en zijn synoniemen, lijkt vrijwel overal en altijd de meest voorkomende term te zijn geweest om vrouwen te beledigen.²³ Daarbij gingen volgens andere auteurs vrouwen in Engeland in de achttiende eeuw een steeds autonomere rol spelen in het economisch leven. Mogelijk werd geprobeerd hen beter onder controle te houden door hun seksuele gedrag ter discussie te stellen.²⁴ Het valt echter te bezien of dit inderdaad tot gevolg had dat zij afzagen van individuele zelfstandigheid.

Naast de antropologie en de gender-studies heeft ook de volkskunde, met name de in Duitsland beoefende *rechtliche Volkskunde*, de ogen van historici geopend voor de potentiële inzichten die het onderzoek naar het eergevoel kan opleveren. Onderzoekers als Karl-Sigismund Kramer of Günther Wiegelman hebben beschreven welke belangrijke symbolische waarde het huis en vooral de

deur en de drempel konden hebben in openbare beledigingen.²⁵ Kramer heeft scheldpartijen in Holstein geanalyseerd, een onderwerp waar de volkskundige Lorenzen-Schmidt zich eveneens mee bezig heeft gehouden.²⁶ Onderzoekers als zij hebben laten zien dat rituele en symbolische elementen vaak een belangrijk onderdeel uitmaakten van handelingen die waren bedoeld om iemand te beledigen. In aansluiting daarop lijkt dan ook de richting in de antropologie die zich richt op de betekenis van symbolisch gedrag, een belangrijke nieuwe inspiratiebron.²⁷

Het belang van de symbolische betekenis van de woorden die werden gebruikt tijdens een ruzie of de handelingen die in dat kader werden verricht, wordt pas sinds kort erkend. Dat scheldwoorden als 'varken' of 'bloedzuiper' meestal niet letterlijk werden gemeend en ook niet als zodanig werden opgevat, maar wel als uiterst beledigend werden ervaren, behoeft geen betoog. Maar ook iemand die een ander uitschold voor bijvoorbeeld 'dief' of 'verrader' bedoelde daarmee lang niet altijd dat zijn tegenstander inderdaad het bezit van anderen ontvreemde of daadwerkelijk anderen verkleide. Wat hij dan wel beoogde met zijn schelden moet door de onderzoeker worden vastgesteld. Het decoderen van de symbolische betekenis van zulke termen en van het tekensysteem waarbinnen zij hun inhoud krijgen, is een belangrijk onderdeel van het onderzoek naar het eergevoel.

De literatuur waarin de zogenaamde 'oneerlijkheid' of 'infamie' aan de orde komt, biedt een goed voorbeeld van de manier waarop een te letterlijke interpretatie van de in de bronnen gebruikte terminologie tot vergissingen kan leiden. Tot aan het einde van het *Ancien Régime* kon de uitoefening van bepaalde beroepen een ernstig verlies aan sociale status tot gevolg hebben. Dit kwam vooral voor in de zuidelijke delen van Duitsland. Met name scherprechters en vilders werden daar, maar ook wel elders, gezien als 'oneerlijk', waarmee werd bedoeld dat zij officieel geen eer of aanzien hadden. In contemporaine handboeken voor juristen werden zij veelal beschreven als mensen die buiten de maatschappij stonden. Verschillende rechtshistorici hebben dit gegeven letterlijk genomen en zij hebben de 'oneerlijken' beschreven als een soort rechteloze paria's in een Europese context.²⁸ De praktijk was echter vaak aanzienlijk complexer. Hoewel 'infaam' hadden deze ambachtlieden over het algemeen een eigen plaats in de samenleving en stonden zij wel degelijk als vakman in aanzien. Wel was het zo dat hun bijzondere status de uitvoering van allerlei dagelijkse bezigheden compliceerde. Maar hun 'oneerlijke' status was meestal alleen in bijzondere omstandigheden, bijvoorbeeld als zij aanspraak maakten op de traditionele burenhulp bij een begrafenis van een familielid of als zij van beroep wilden veranderen, een onneembare barrière.²⁹

De decodering van de symbolische betekenis van woorden en werken waardoor iemands persoonlijke eer ter discussie werd gesteld, is dus niet eenvoudig. Alleen door de praktijk van het dagelijks handelen en de interactie tussen de mensen om wie het gaat minutieus te analyseren kan worden vastgesteld welk belang de eer had in een bepaalde samenleving en hoe men daarmee omging. De norm, zoals die in wetboeken of handboeken voor gedrag kan worden gevonden, gaf immers lang niet altijd de praktijk weer. Zulke bronnen zijn in dit verband natuurlijk wel degelijk van belang, maar men kan er niet mee volstaan. De werkelijke praktijk van het dagelijks handelen moet zo dicht mogelijk worden benaderd. Maar omdat het aantal omstandigheden waarin de eer van een persoon kon worden geproblematiseerd buitengewoon talrijk was, komt er een breed scala aan bronnen in aanmerking voor het onderzoek.

In de bijdragen aan dit themanummer wordt de bruikbaarheid van verschillende van zulke bronnen besproken. Omdat de producent van een bron nu eenmaal zelden het oogmerk had het de historicus naar de zin te maken, is het altijd weer noodzakelijk zo precies mogelijk vast te stellen wie een bepaalde tekst, afbeelding of andersoortige bron heeft vervaardigd. Tevens moet zorgvuldig worden beschreven waarom een bron werd vervaardigd en welke functie deze had om de reikwijdte ervan en eventuele lacunes in de gegevens te ontdekken. Vaststellen dat een bepaalde tekst een aantal voorbeelden bevat van de manier waarop een aanslag op de eer werd bestraft, is daarom zelden voldoende. Bremmer beschrijft in zijn bijdrage over verbale beledigingen in laat-middeleeuws Friesland dan ook eerst de bronnen die hij heeft gebruikt en analyseert daarna de inhoud van de daarin gevonden smaadzaken en de betekenis van de gebruikte scheldwoorden. Die decodering is zoals gezegd altijd een moeilijk onderdeel van het onderzoek, maar bij de door hem gebruikte bronnen, waarin nu eens laat-middeleeuwse Friese, dan weer Middelnederlandse termen worden gebruikt, is dit extra ingewikkeld. Bij het gros van de door hem gevonden beledigingszaken waren alleen eenvoudige inwoners van de steden Sneek, Bolsward en Leeuwarden betrokken.

Op een ander maatschappelijk niveau speelde het Hollandse proces dat centraal staat in de bijdrage van Marie-Charlotte Le Bailly. Aan de hand van een zaak uit 1464, waarbij een man gratie kreeg voor het feit dat hij het Hof van Holland onheus had bejegend, laat zij zien hoe juist in die periode via innovaties van Bourgondische herkomst, Romeinsrechtelijke noties ingang vonden in Holland en Zeeland zonder dat echter het oude gewoonterecht geheel van het toneel verdween. Ook in de twee bijdragen van Erik-Jan Broers wordt veel aandacht besteed aan de aard van de gebruikte bronnen. In een ervan staat

eveneens de belediging van leden van een Hof van Justitie centraal. In dit geval gaat het om leden van de Staatse Raad van Brabant die in 1591 werd ingesteld door de Staten-Generaal van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden om de inwoners van de onder hun gezag staande delen van Brabant een vervanging te bieden voor de Raad van Brabant die in Brussel zetelde en Filips II als soeverein erkende. In zijn tweede bijdrage beschrijft hij de manier waarop voor de Staatse Raad van Brabant in geval van beledigingszaken werd geprocedeerd.

De registers waarin notarissen de minuten van de door hen opgestelde akten bundelden, bevatten vaak zogenaamde attestaties, verklaringen waarin getuigen vertelden wat zij wisten over een bepaalde zaak. Attestaties, waarin beledigende scheld- of vechtpartijen worden beschreven, zijn bepaald niet zeldzaam. In deze notariële attestaties werden de woorden waar het om ging vaak letterlijk opgeschreven. Het gebruik van dialectwoorden in deze verklaringen lijkt daar althans op te wijzen. Deze attestaties bieden derhalve een rijke bron voor de onderzoeker die een beeld wil krijgen van de opvattingen van personen die niet tot een elite behoorden. Zelf heb ik bijvoorbeeld bij mijn onderzoek naar toverij-beschuldigingen dankbaar gebruik gemaakt van zulke verklaringen.³⁰ Wim Heersink beschrijft waarom deze attestaties werden opgesteld en hoe notarissen in het noorden van Holland daarbij te werk gingen. Vervolgens laat hij aan de hand van een groot aantal van zulke attestaties zien hoe rijk de informatie is die in de notariële registers kan worden aangetroffen.

Tenslotte beschrijft Yücel Yesilgöz het hedendaagse Turkse eerbegrip dat goed blijkt aan te sluiten bij de bevindingen van mediterraneisten als Pitt-Rivers, Peristiany en Blok. Een analyse van diverse Turkse wetten maakt de invloed van het eerbegrip duidelijk. Tevens kan Yesilgöz zo aangeven hoe groot de *culture-shock* kan zijn voor Turken die naar bijvoorbeeld Nederland zijn geëmigreerd, wanneer zij bemerken dat hun opvattingen over eer en schaamte sterk afwijken van wat in hun nieuwe omgeving aanvaardbaar wordt geacht.

Ondanks onderlinge verschillen qua thematiek en invalshoek maken de bijdragen aan dit nummer van *Leidschrift* als geheel eens te meer duidelijk dat de eer en het eergevoel een breed veld van sociaal-culturele activiteiten beheersen. Elke maatschappelijke laag of groep heeft eigen opvattingen over de eer, die elk voor zich bloot staan aan invloeden van buitenaf. Deze ideeën over wat wel of niet eerbaar is, verraden dan ook als gevolg van bredere historische ontwikkelingen. Bij het schrijven van de geschiedenis van de eer moet daarom een rijk gefacetteerd model worden gebruikt, waarin rekening wordt gehouden met de verschillen in opvattingen tussen de diverse maatschappelijke groepen en tussen mannen en vrouwen. Eveneens zal daarin ruimte moeten worden geboden voor

een analyse van de historische ontwikkeling van het eergevoel. Een interdisciplinaire aanpak kan juist bij een onderwerp als dit uitermate vruchtbaar zijn. Zoals hierboven bleek, kan de antropologie een belangrijke inspiratiebron zijn voor de historicus van de eer.³¹ Voor een geschiedenis van de eer zal gebruik moeten worden gemaakt van zeer divers bronnenmateriaal. De bijdragen aan dit themanummer laten ook zien hoe belangrijk het is deze bronnen goed te leren kennen voordat met de inhoudelijke analyse kan worden begonnen.

Noten:

1. B. Mandeville, *An enquiry into the origin of honour, and the usefulness of christianity in war* (1732), collected works of Bernard Mandeville, dl. 6 (Hildesheim 1990) 8-9.
2. L.-E. Halkin, 'Pour une histoire d'honneur', *Annales ESC* 4 (1949) 433-444.
3. 'Aujourd'hui, l'homme de la rue oppose l'honneur et les honneurs', Halkin, 'Pour un histoire', 442. In een noot bij deze depreciërende opmerking vergelijkt hij deze houding van zijn tijdgenoten met de heldhaftigheid waarmee de Luikenaren zich in de vijftiende eeuw tegen Karel de Stoute hadden verzet.
4. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat het eergevoel geen belangrijke rol speelde in de manier waarop edelen zichzelf en anderen zagen of in de mogelijkheden en beperkingen die daaruit voortvloeiden. Zie in dit verband bijvoorbeeld M. James, *English politics and the concept of honour 1485-1642* [*Past & Present*, supplement 3] (Oxford 1978). Een vergelijking van deze studie met een recentere publikatie laat goed zien hoe de antropologische en de historische invalshoeken elkaar in gunstige zin kunnen beïnvloeden. Bedoeld is R. Cust, 'Honour and politics in early Stuart England: the case of Beaumont v Hastings', *Past & Present* 149 (1995) 57-94. Het betreft hier een smaadzaak waarin een Engelse edelman zijn vrouw verdedigde tegen aantijgingen als zou zij overspel hebben gepleegd met een huisknecht. Hoewel James en Cust zich op dezelfde periode en dezelfde maatschappelijke laag richtten, had de laatste veel meer dan indertijd James oog voor de implicaties van dit soort aantijgingen in een situatie waarin persoonlijke en politieke relaties op complexe wijze met elkaar waren verbonden of zelfs samenvielen.
5. Hij taxeerde het als '*menos que mediocre*', J.A. Maravall, *Poder, honor y elites en el siglo XVII* (Madrid 1979) 15.
6. Febvre noemde daar het eergevoel 'un des moteurs les plus puissants que l'homme de nos sociétés historiques connait' en hij deelde mee dat hij al jaren aantekeningen over dit onderwerp bijhield om een boek over dit onderwerp te schrijven, Halkin, 'Pour une histoire de l'honneur', 433n.
7. A. Griebinger, *Das symbolische Kapital der Ehre: Streikbewegungen und kollektives Bewußtsein deutscher Handwerksgelesen im 18. Jahrhundert* (Wenen 1981).
8. J.R. Farr, *Hands of honor: artisans and their world in Dijon, 1550-1650* (Ithaca 1988).
9. Dit gold ook voor die vrouwen, die in de ogen van anderen 'gevallen' waren en dus 'hun eer hadden verloren', zie bijvoorbeeld F.W.J. Koorn, 'Illegitimiteit en eergevoel. Ongehuwde moeders in Twente in de achttiende eeuw', *Jaarboek voor vrouwenge-*

- schiedenis* 8 (1987) 74-98, en L.C. van de Pol, 'Prostitutie en de Amsterdamse burgerij. Eerbegrippen in een vroeg-moderne stedelijke samenleving' in: Peter te Boekhorst e.a., ed., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1550-1850. Een historisch-anthropologisch perspectief* (Amsterdam en Heerlen 1992) 179-218. Het eergevoel van prostituées in het vroegmoderne Rome is een belangrijk thema in het onderzoek van E.S. Cohen, zie haar "'Courtesans" and "whores": words and behavior in Roman streets', *Women's Studies* 19 (1991) 201-208; en haar 'Honor and gender in the streets of early modern Rome', *Journal of Interdisciplinary History* 22 (1992) 597-625.
10. J. Pitt-Rivers, *The people of the Sierra* (Chicago en Londen 1963) 84-97 en 112-121.
 11. J. Pitt-Rivers, 'The anthropology of honour' in: idem, *The fate of Shechem or the politics of sex. Essays in the anthropology of the Mediterranean* (Cambridge e.a. 1977) 1-17.
 12. F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, 3 dln. (Parijs 1979).
 13. J.G. Peristiany, ed., *Honour and shame. The values of Mediterranean society* (Chicago en Londen 1965).
 14. A. Blok, 'Eer en de fysieke persoon', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 6 (1980) 211-230; zie ook zijn 'Rams and billy-goats: a key to the Mediterranean code of honour', *Man* 16 (1981) 427-440.
 15. M. Herzfeld, 'Honour and shame: problems in the comparative analysis of moral systems', *Man* 15 (1980) 339-351, hier 340. Vergelijk R.M. Bell, *Fate and honor, family and village: demographic and cultural change in rural Italy since 1800* (Chicago 1979) 2-4 en 31-32, die benadrukt dat *onore* in de ogen van bewoners van het Zuiditaliaanse en Siciliaanse platteland een kwaliteit was die een familie makkelijk kon verliezen, maar zich slechts met moeite kon verwerven. Voor dat laatste was het nodig dat de leden ervan zich gedurende enkele opeenvolgende generaties respectabel gedroegen.
 16. D.D. Gilmore, ed., *Honor and shame and the unity of the Mediterranean* (Washington, DC 1987).
 17. Pitt-Rivers, 'The anthropology of honour', 1. Cursiveringen van Pitt-Rivers.
 18. Mandeville, *An enquiry into the origin of honour*, 8-9. Zie over hem Rudolf Dekker, "'Private vices, public virtues" revisited, the Dutch background of Bernard Mandeville', *History of European ideas* 4 (1989) 481-498.
 19. N. Castan, *Les criminels de Languedoc. les exigences d'ordre et les voies du ressentiment dans une société pré-révolutionnaire (1750-1790)* ([Toulouse] 1980) 160-161.
 20. Vergelijk B. Geremek, *Truands et misérables dans l'Europe moderne (1350-1600)* ([Parijs] 1980) 220-221; zie ook E. Schubert, *Fahrendes Volk im Mittelalter* (Bielefeld 1995) 111.
 21. Mandeville, *An enquiry*, 10.
 22. S. Dwyer Amussen, *An ordered society: gender and class in early-modern England* (Oxford 1988) 102-103.
 23. In de relevante literatuur is dit bijna een topos. Hier moet daarom met slechts enkele voorbeelden worden volstaan. Zie bijvoorbeeld S. Alfing en Chr. Schedensack, *Frauenalltag im frühneuzeitlichen Münster* (Bielefeld 1994) 179; L. Roper, 'Männlichkeit und männliche Ehre' in: K. Hausen en Heide Wunder, ed., *Frauengeschichte - Geschlechtergeschichte* (Frankfurt a.M. e.a. 1992) 154-172, hier 156.